

Discursive Antagonism in War Novels

Hashem Sadeghi Mohsenabad¹

Received: 3/2/2021

Accepted: 21/11/2021

Abstract

The present study aimed to investigate the discursive antagonism in war novels. To this end, first antagonistic discourses were identified, and then the antagonistic atmosphere and otherness between the discourses represented in the war novels were analyzed: otherness in such novels focuses in part on the foreign enemy (Iraq). In this process, the Iraqi enemy is othered as a disbeliever in an ideological reading based on the discourse of the Islamic Revolution of Iran. Moreover, there is a tendency towards focusing on the enemy's arms, hence neglecting the agency of its human forces. On the other hand, the liberal and ethnic nationalist discourses are othered as the domestic antagonistic discourses. The liberal discourse strives to deconstruct the idea of public mobilization by using the specialization slogan and defeat the hegemonic dominant discourse by weakening public mobilization. By juxtaposing ethnic values against national interests, the ethnic nationalist discourse strives to substitute ethnic values for national identity markers or give priority to the former. Finally, the Islamic revolutionary discourse becomes hegemonic, succeeding to marginalize the antagonistic discourses, or suppressing the other discourses by its hegemonic interference at times.

Keywords: *war novel and discursive antagonism, otherness and war novel, liberal discourse and war novel, ethnic nationalist discourse and war novel.*

---

¹. Associate Professor of Persian Language and Literature, Neyshabur University, Neyshabur, Iran. Sadeghi.hashem62@gmail.com. Orcid: 0009-0002-1717-5416

Extended Abstract

1. Introduction

In the atmosphere of tension following the Islamic Revolution of Iran in 1979, numerous discursive antagonisms emerged in social arena. Part of these conflicts was rooted in the clash of discourses which were based on ethnic nationalism with the dominant discourse, and the other part was caused by the pluralistic nature of heterogeneous discourses which had united by the common cause of opposition to Pahlavi imperial discourse. Broadly, various political parties were active during the early years of the Islamic Revolution, which had been formed primarily by “secular” or “religious” ideology. The Islamist groups, which were more devoted to the “Islamic” notion of the Islamic Republic of Iran, were the most significant and influential group among others and enjoyed a great social status and relations. Liberal parties and groups of the middle class opposed the former ones. These parties, classified as secular groups, sought a great deal of their demand and desire in the “Republic” element of the Islamic Republic Revolution. Their major demand was a republican government and a parliamentary democracy. After the Revolution and the overthrow of Pahlavi regime, as a common ground of these groups, their differences, which had temporarily been disregarded due to their common cause, were gradually revealed in the intellectual foundations and workable solutions for governing the country.

The underlying problem of this study is the investigation and analysis of discursive antagonism represented in war novels. It strives to extend the scope of the study beyond the examination of discursive conflicts with foreign enemy to embrace the antagonism towards domestic discourses. Three novels were selected subsequent to a study of war novels: *Headless Palms* (1985), *Root At Depths* (1994), and *Love In The Time Of War* (1995). The reason for selecting these ones among war novels is that they offer a graphic representation of conflicts between domestic antagonistic discourses in addition to the ideological othering of foreign enemy. *Headless Palms* pictures the conflict of liberal discourse and difference of opinion over the strategies of defense and the public mobilization force. In *Root At Depths* and *Love In The Time Of War*, the discursive antagonism of ethnic nationalism has been

reflected in two separate geographical areas (Baloochi and Kurdish ethnic groups).

Research Question(s)

1. Between which discourses does the represented antagonism in war novels occur?
2. What elements are emphasized by each discourse to define its identity in conflict with other discourses?
3. What notions are emphasized by each discourse as a basis for grouping one's own discourse to otherize and marginalize the opposing discourse?

2. Literature Review

Numerous papers have been written on discourse analysis of war novels, which have often focused on a single novel through discourse analysis approach. For instance, Javadi Yeganeh, Mohammad Reza Sofhi, Seyed Mohammad Ali. (2013), "Feminine Narrative of War: Critical Analysis of Da's Memories." *Literary Criticism Quarterly*. No. 21. Pp. 85-110. Moreover, this topic has received a sporadic mention along with other discussions in some books about war fiction: Saeedi, Mahdi (2016). *War Fiction in Iran*. Tehran: Social Studies and Humanities Research Center. In this book, the writer points out the relation of religious attitude in Islamic Revolution discourse with war novels under two headings of "The Connection of Value-Centered Stories with the Early Time in Islam and Imam Hussain's Ashoura" and "Special Martyrdom-Seeking and Death Awareness" (2016: pp. 347-351). Although there is no mention of discourse analysis in this book, the subject matter is discursively oriented.

The problem of discursive conflict in war literature has been examined in a paper called "Discursive Conflict of Intellectual and Political Discourses to Determine the Characteristics of Fiction after the Islamic Revolution by Focusing on War Literature / Iran-Iraq War" (Vafayi & Atashi Pour, 2020) differently from the problem of the present study. This paper has investigated the antagonism between the dominant political discourse and the intellectual discourse regarding the critique and examination of war works, fiction characteristics, and the theorization of fictional foundations of Iran-Iraq war. However, an independent analysis has not yet been carried out to examine the discursive antagonism at two levels of confrontation with the foreign enemy and antagonism towards domestic discourses.

3. Methodology

The data of this study are analyzed based on discourse analysis theory. Among many different methods of discourse analysis and according to the purpose of this study, which is an investigation of foreign and domestic discursive antagonisms and the methods of othering these discourses by the dominant discourse, Laclau and Mouffe's theory was chosen to identify and analyze discursive antagonism.

Results

The mega discourse of Islamic Revolution has been founded upon Islamic signs and its discursive signs are articulated based on a religious reading and understanding. This discourse in war novel – as a national discourse – is grouped against the foreign other by opposing “Islam” and “paganism”. In this reading, the enemy that is invading the “homeland” is othered as “pagan” and religious signifiers replace national signifiers. In this articulation, strong faith is highlighted as a substitute and compensation for insufficient armaments. Highlighting the “faith” of one's own forces over the “armaments” of discourse of the other, defunctionalizes enemy troops and their human forces and also disconnects the subjects and objects from discursive processes.

Liberal parties and ethnocentric nationalism also challenge the identity of Islamic Revolution mega discourse and its related groups inside the country in addition to antagonistic foreign enemy. Each of these discourses offers various solutions for social acts and attempts to break down the hegemony of the dominant discourse by deconstructing its signifiers. The antagonism of liberal parties has been reduced to opposition with Banisadr, as the representative of this discourse, in these novels. Nevertheless, in the mega discourse of Islamic Revolution, the representative of discourse of the other plays the role of a decision-maker and temporarily succeeds in weakening the dominant discourse by social acts which are contrary to public mobilization as well as refraining from timely dispatch of armaments to the troops. On the other hand, grouping in the discourse of ethnocentric nationalism is based upon ethnic motivations. As a presupposition, this grouping is not contrary to national identity and the subject can simultaneously belong to both national and ethnic discourse. However, the dominant discourse is compelled to exert hegemonic interference as long as discourse conflicts based on ethnic identity go beyond the conventional social grouping, which are used as a basis for violent actions. In addition, partisan movements emerge based on ethnic identity which deny national identity. Regarding the antagonism of ethnocentric discourses

towards the dominant discourse, it is noteworthy that only the conflicts based on ethnicity with the national discourse have been reflected. The writers have set aside the factors of politicizing ethnic issues and decentralized ethnic-political tendencies along with their roots.

References

- Ebrahimian, Ervand. (2010) *Iran Between Two Revolutions*. Ahmad Golmohammadi & Mohammad Ebrahim Fattahi, trans. 17th ed. Tehran, Ney Pub.
- Ahmadi, Hamid. (April&May2000) "Ethnicity and Politics in Iran." A dialogue with Dariush Jahanbin. *Social Sciences Book of Month*. Pp. 1-7.
- Ahmadi, Hamid. (May1997) "Ethnicity and Ethnocentrism in Iran; Myth or Reality?". *Politico-Economic Information*. No 115-116. Pp. 60-73.
- Ahmadi, Hamid. (2017) *Ethnicity and Ethnocentrism in Iran: Myth and Reality*. 13th ed. Tehran, Ney Pub.
- Bashirieh, Hossein.(2002) *An Introduction to Political Sociology of Iran: Islamic Republic of Iran Era*. Tehran, Negah Moaser Pub.
- Hassan Beigi, Ebrahim.(2010) *Root At Depths*. 4th ed. Mashhad, Molk Azam.
- Khomeini, Ruhollah.(2000) *Noor Sahifa: A Collection of Imam Khomeini's Guidance*. Tehran, Ministry of Culture & Islamic Guidance, Publications Organization, Organization of Islamic Republic Cultural Documents.
- Darvishi, Farhad, et al.(2005) *Roots of Invasion (Reasons and Backgrounds of War Outbreak)*. Vol. Bahaoddin Sheikh Al Eslami ed. 3rd ed. Tehran, IRGC's Center of War Research and Studies.
- Rahmanian, Dariush.(2016) *Iran Between Two Coups d'etat (A History of Iran's Cultural, Economic, Social, and Political Changes from the End of Qajar Dynasty to August 19th Coup d'etat)*. 4th ed. Tehran, SAMT.
- Soltani, Seyed Ali Asghar.(2008) *Power, Discourse, and Language: Power Mechanisms in Islamic Republic of Iran*. 2nd ed. Tehran, Ney Pub.
- Fattahi, Hossein.(2014) *Love In The Time Of War*. 9th ed. Tehran, Ghadyani.
- Ghasem Ali Ferasat.(1988) *Headless Palms*. Tehran, Amir Kabir Pub.
- Ghajari, Hossein Ali & Nazari, Javad.(2013) *The Application of Discourse Analysis in Social Researches*. Tehran, Jameshenasan.
- Ghamari, Dariush.(2001) *Transformation of Nationalism in Iran*. Tehran, Islamic Revolution Center of Documents.
- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal.(2014) *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. Mohammad Rezai trans. 2nd ed. Tehran, Sales Pub.
- Mohsen, Makhmalbaf.(1982) *An Introduction to Islamic Art*. Tehran, Bina.

Vafayi Abbas Ali & Atashi Pour, Marzieh. (Spring 2020)“Discursive Conflict of Intellectual and Political Discourses to Determine the Characteristics of Fiction after the Islamic Revolution by Focusing on War Literature / Iran-Iraq War”. *Literary Text Research*. No. 83, Pp. 39-70.

Jorgensen, Marianne & Philips, Louise.(2013) *Discourse Analysis as Theory and Method*. 3rd ed. Tehran, Ney.

فصلنامه

سال ۲۰، شماره ۷۹، بهار ۱۴۰۲، ص ۱۴۷-۱۷۲

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.20.79.147>

DOR: 20.1001.1.17352932.1402.20.79.6.5

تخاصم گفتمانی در رمان جنگ

دکتر هاشم صادقی محسن آباد*

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۸/۳۰

دریافت مقاله: ۳۹۹۱/۱۱/۵

چکیده

هدف این پژوهش بررسی تخصصی گفتمانی در رمان جنگ است. به این منظور در گام نخست، گفتمانهای متخاصم شناسایی، و سپس فضای تخصص و غیریت‌سازی میان گفتمانهای بازنمایی‌شده در رمانهای شاخص جنگ بررسی شده است. پاره‌ای از غیریت‌سازی در این رمانها به دشمن خارجی (عراق) معطوف است. در این فرایند در خوانشی مبتنی بر باورهای ایدئولوژیک گفتمان انقلاب اسلامی، دشمن عراقی به‌عنوان گروه کافران غیریت‌سازی شده است. افزون بر این با تمرکز بر تجهیزات دشمن از نیروی انسانی آنها عاملیت‌زایی شده است. در دیگر سو، گفتمان لیبرال و گفتمان ناسیونالیسم قومیت‌گرا به‌عنوان گفتمان‌های متخاصم داخلی، غیریت‌سازی شده است. گفتمان لیبرال می‌کوشد با تکیه بر شعار تخصص‌گرایی، اندیشه بسیج عمومی را واسازی کند و با تضعیف نیروهای بسیجی و مردمی، هژمونی گفتمان غالب را بشکند. گفتمان ناسیونالیسم قومیت‌گرا نیز با طرح ارزشهای قومی در برابر منافع ملی، می‌کوشد ارزشهای قومی را جانشین نشانه‌های ملی کند و یا آنها را برتر بنماید. در نهایت، گفتمان انقلاب اسلامی هژمونیک شده و توفیق یافته است که گفتمانهای متخاصم را به حاشیه براند و گاه نیز با مداخله هژمونیک گفتمانهای غیر را سرکوب کند.

کلیدواژه‌ها: رمان جنگ و تخصص گفتمانی، غیریت‌سازی و رمان جنگ، گفتمان لیبرال و رمان جنگ، ناسیونالیسم قومیت‌گرا و رمان جنگ.

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه نیشابور-نویسنده مسئول

sadeghi_hashem62@yahoo.com

orcid: 0009-0002-1717-5416

۱. مقدمه

در فضای پرتلهاب پس از انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷، تخصیص‌های گفتمانی متعددی در عرصه اجتماع سر برآورد. پاره‌ای از این منازعات در چالش گفتمانهای مبتنی بر ناسیونالیسم قومی با گفتمان غالب ریشه داشت و پاره‌ای دیگر، برآمده از ماهیت فراوان گفتمانهای ناهمگنی بود که هدف مشترک تقابل با گفتمان سلطنتی پهلوی آنها را گرد هم آورده بود. در نخستین سالهای پس از انقلاب به طور کلی، چهار جریان یا بلوک در احزاب سیاسی ایران فعالیت می‌کردند: «یکی احزاب غیرلیبرال و بنیادگرای متعلق به روحانیت سیاسی؛ دوم احزاب و گروه‌های سکولاریست و لیبرال متعلق به طبقه متوسط جدید؛ سوم گروه‌های اسلامگرایی رادیکال متعلق به بخشی از طبقه روشنفکران و تحصیل‌کردگان و چهارم احزاب هوادار سوسیالیسم» (بشیری، ۱۳۸۱: ۲۷). این احزاب سیاسی، عمدتاً حول دو محور ایدئولوژیک «سکولار» و «دینی» شکل گرفته بود. در این میان، گروه‌های اسلامگرا مهمترین و تأثیرگذارترین جریان بودند که پایگاه و ارتباط مردمی گسترده‌ای داشتند و در مقایسه با دیگر احزاب از امکانات بیشتری برای بسیج مردمی برخوردار بودند بویژه اینکه اهرمهای قدرت عمده همچون کمیته‌ها و دیگر نهادهای انقلابی را در دست داشتند (همان: ۲۸). در مقابل این گروه، احزاب و گروه‌های لیبرال طبقه متوسط قرار داشتند. مهمترین خواست این احزاب - که ذیل گروه‌های سکولار دسته‌بندی می‌شود - تأمین آزادیهای سیاسی و اجتماعی از طریق محدود کردن ساختار قدرت سیاسی و ایجاد نوعی مشروطیت یا جمهوری بود. این گروه بیشتر خواسته‌ها و آمالشان را در رکن «جمهوری» انقلاب جمهوری اسلامی ایران جست‌وجو می‌کردند. حکومت جمهوری و دموکراسی پارلمانی، مهمترین خواسته این گروه بود. مفاهیمی همچون «دموکراسی»، «آزادی» و... که توسط این گروه‌ها طرح می‌شد برای توده‌های مردم بسیج‌شده طی انقلاب و فضای سیاسی ملتهب پس از آن، چندان جاذبه و یا حتی معنایی نداشت (همان: ۲۹ و ۳۰). پس از انقلاب با سقوط دولت پهلوی - به مثابه نقطه همگرایی این گروه‌ها - تمایزات و تفاوت‌هایی که موقتاً به دلیل هدف مشترک به کناری نهاده شده بود بتدریج در مبانی اندیشگانی و راهکارهای عملی اداره کشور سر برآورد. گروه‌های اسلامگرا بیشتر به مفهوم «اسلامی» جمهوری اسلامی ایران پایبند بودند و در مقابل، گروه‌های سکولار، آمالشان را در مفهوم «جمهوری» پی می‌گرفتند.

مسأله بنیادین این پژوهش، بررسی و تحلیل تخصص گفتمانی^۱ بازنمایی شده در رمانهای جنگ است. در این نوشتار تلاش شده است تا گستره پژوهش از بررسی نزاع گفتمانی با دشمن خارجی فراتر برود و تخصص با گفتمانهای داخلی را نیز دربرگیرد و نشان دهد که هر گفتمان، هویت خویش را در تقابل با گفتمانهای دیگر با تکیه بر چه عناصری تعریف می‌کند و برای غیریت‌سازی و به حاشیه‌رانی گفتمان رقیب، گروه‌بندی گفتمان خودی را با تکیه بر چه مفاهیمی بنیان می‌نهد.

پس از بررسی و مطالعه رمانهای جنگ، سه رمان *نخل‌های بی‌سر* (۱۳۶۳)، *ریشه در اعماق* (۱۳۷۲) و *عشق سال‌های جنگ* (۱۳۷۳) برای بررسی انتخاب شده است. دلیل انتخاب این سه رمان از میان رمانهای جنگ این است که در این رمانها، افزون بر غیریت‌سازی ایدئولوژیک دشمن خارجی، نزاع گفتمانهای متخاصم داخلی نیز بازتابی پرفرغ داشته است. در *نخل‌های بی‌سر*، نزاع گفتمان لیبرال و تفاوت دیدگاه در باب مسائل راهبردی دفاع و بسیج نیروهای مردمی به تصویر درآمده است. در دو رمان *ریشه در اعماق* و *عشق سال‌های جنگ*، تخصص گفتمانی ناسیونالیسم قومی در دو منطقه جغرافیایی متفاوت (قوم بلوچ و گرد) بازتاب یافته است.

داده‌های این پژوهش بر اساس نظریه تحلیل گفتمان بررسی و تحلیل شده است. با توجه به هدف پژوهش - که بررسی تخصص گفتمانهای داخلی و خارجی و شیوه‌های غیریت‌سازی این گفتمانها توسط گفتمان غالب است - از میان رهیافتهای متعدد تحلیل گفتمان، روش لاکلو و موف برای بررسی شناسایی و تحلیل تخصص گفتمانی انتخاب شده است؛ زیرا همان‌طور که یورگنسن و فیلیپس اشاره کرده‌اند «نظریه لاکلو و موف هنگامی که به سراغ تحلیل گروه‌بندی و هویت جمعی می‌رود قوت بسیاری پیدا می‌کند» (۱۳۹۲: ۲۳۹).

در باب تحلیل گفتمان آثار جنگ، تاکنون مقالات متعددی به نگارش درآمده است که غالباً به صورت موردی به بررسی یک رمان از دید تحلیل گفتمان پرداخته است.^۲ افزون بر این در خلال کتابهای مربوط به ادبیات داستانی جنگ نیز - به صورت پراکنده - مطالبی در مطاوی بحثها طرح شده است.^۳ در مقاله «تنازع گفتمانی گفتمان روشنفکری و گفتمان سیاسی در تعیین مؤلفه‌های ادبیات داستانی بعد از انقلاب اسلامی با تکیه بر ادبیات جنگ/ دفاع مقدس» (وفایی و آتشی‌پور، ۱۳۹۹) تنازع گفتمانی در ادبیات جنگ با

مسأله‌ای متفاوت از مسأله این پژوهش بررسی و تبیین شده است. این مقاله تخصصی/تنازع میان گفتمان سیاسی مسلط و گفتمان روشنفکر در باب نقد و ارزیابی آثار جنگ، بررسی مؤلفه‌های داستانی و نظریه‌پردازی کردن مبانی داستانی دفاع مقدس را بررسی کرده است؛ اما تاکنون تحلیل مستقلی انجام نشده است که تخصص گفتمانی را در دو سطح تقابل با دشمن خارجی و تخصص با گفتمانهای داخلی بررسی کند.

۲. گروهبندی خود و دیگری

هویت جمعی و گروهبندی در نظریه گفتمان لاکلو و موف طبق همان اصول و قوانینی مورد بررسی و مذاقه قرار می‌گیرد که هویت فردی با آنها تحلیل می‌شود. لاکلو و موف گروهبندی را کاهش حالت‌های ممکن یا مفصل‌بندی‌های موجود به شمار می‌آورند. در نظریه گفتمان، آن زمان که تصمیم‌گیری در باب هویت، معنا و حالتها دشوار شود از گروهبندی استفاده می‌شود؛ زیرا گروهبندی باعث طرد حالتها و تفسیرهای مازاد می‌شود. آنچه را هویت در مقابل و تقابل با آن شناخته می‌شود، گفتمان غیرخودی^۴ می‌خوانند. گفتمان غیرخودی با فرایند گروهبندی نادیده گرفته می‌شود (یورگنسن، ۱۳۹۲: ۸۵و۸۶). گروهبندی از طریق مفاهیمی چون منطق هم‌ارزی، منطق تفاوت^۵ و مفهوم غیریت‌سازی^۶، حالت‌های غیرخودی را طرد می‌کند.

غیریت‌سازی، محدودیتهای جامعه را که مانع تثبیت معنا و هویت اجتماعی است، آشکار می‌کند و جبهه‌بندی سیاسی را بنیان می‌نهد که از این طریق، جبهه‌های متفاوت را در مقابل هم قرار می‌دهد که باعث هویت‌سازی و ثبات معنایی موقتی می‌شود. غیریت‌سازی، زمانی که گفتمانها از هویت‌یابی ناتوان است، صورت می‌گیرد و قطب دیگران، گفتمانهای غیرخودی را در مقابل قطب من قرار می‌دهد و باعث تعیین هویت می‌شود (قجری و نظری، ۱۳۹۲: ۶۲و۶۳). ترسیم هویت گفتمان، مستلزم وجود گفتمانهای رقیب است. هر گفتمان، گفتمان رقیب را بر می‌سازد تا به مدد تقابل و تضاد با آن، هویتش را پی بریزد. سرانجام، ویژگیهای هویتی گفتمان در میزان تفاوت با دیگر گفتمانهای غیر، معنا می‌یابد. قطبی‌سازی باعث می‌شود که افراد به‌مثابه سوژه‌های گفتمانی، ذهنیتی دوگانه پیدا کنند و دو قطب «من» و «دیگری» برای آنها مرزبندی شود. این ذهنیت دوگانه به درک دوقطبی همه پدیده‌های گفتمانی منتهی می‌شود و سوژه با تکیه بر بنیاد دوقطبی «من/ ما/ خودی» و «او/ آنها/ دیگری» تمامی پدیده‌ها را

تقسیم‌بندی می‌کند. این بنیاد دوقطبی با «برجسته‌سازی»^۷ و «حاشیه‌رانی»^۸، ذهن سوژه را جهت می‌دهد و بدین‌صورت سوژه هویت خود را پیدا می‌کند. این یادآوردی لازم است که معمولاً گفتمانها بیشتر از یک غیر دارند و معمولاً با مجموعه‌ای از غیرها تقابل دارند. عمده‌ترین تقسیم‌بندی گفتمانی، تقسیم غیر به غیر داخلی و خارجی است. در ادامه، غیر خارجی و قطبی‌سازی میان نیروهای عراقی و ایرانی در جنگ تحمیلی به‌صورت مختصر ذیل عنوان «غیریت‌سازی دشمن خارجی» بررسی شده است. در این قسمت کوشیده‌ایم از بیان مباحث تکراری در باب تقابل گفتمانی با دشمن خارجی پرهیز، و صرفاً مسائلی را در غیریت‌سازی دشمن عراقی طرح کنیم که سوبه ایدئولوژیک گفتمان انقلاب اسلامی در آن پر فروغ بوده است. در دیگر سو، تلاش شده است تقابل با غیر داخلی، تحت عنوان «تخاصم گفتمانی» با تفصیل بیشتر مورد بحث قرار گیرد تا بتوان تصویری جامع، مبتنی بر شواهد گرفته‌شده از رمان جنگ از هویت افراد مشارک در جنگ ایران و عراق به دست داد.

۱-۲ غیریت‌سازی دشمن خارجی

تقابل نیروهای ایرانی و عراقی در رمان جنگ آشکارا مرزبندی شده است. در این تقابل برای نامیدن نیروهای خودی از اصطلاحات «برادر» و «بچه‌ها» استفاده می‌شود که از همدلی و صمیمیت میان نیروهای خودی نشان دارد. در مقابل «نیروی نظامی» منتسب به گفتمان رقیب برای نیروی خودی از اصطلاح «رزمنده» استفاده می‌شود. نیروی نظامی و ارتشی بر نیروی آموزش‌دیده دلالت می‌کند؛ اما از لفظ رزمنده و بچه‌ها، نیروی مردمی و داوطلب بودن استنباط می‌شود. افزون بر این برای نام‌دهی «دیگری» از الفاظ منفی نظیر «مهاجم» استفاده می‌شود. در دیگر سو با کاربست تعبیر «مجاهد» برای نیروهای خودی، سوبه مثبت گفتمان برجسته می‌شود. لفظ مجاهد با بار ایدئولوژیک دینی مثبت به تقدس‌بخشی گفتمان خودی یاری می‌رساند و با کاربست لفظ مهاجم برای دشمن، اقدام به حمله یکطرفه از جانب عراقی‌ها تقبیح می‌شود و انزجار از دشمن را در پی دارد. این تقابله‌ها در فرایند نامگذاری^۹، گفتمان خودی را تقویت می‌کند و گفتمان رقیب را به چالش می‌کشد.

غیریت‌سازی و مرزبندی میان «ما» و «دیگری» در تقابل با دشمن عراقی، بیش از هر چیز، برآمده از تلقی گفتمانی انقلاب اسلامی است که در پی ترسیم مرزهای نگرشی و

اعتقادی خود و دیگری است و نموده‌های آن در گفتار و کردار رزمندگان بازتاب یافته است. این شیوه بیان، سرانجام باعث همدلی با نیروهای خودی و ایجاد انزجار از دشمن می‌شود. غیریت‌سازی در سطح تحلیل داده‌های زبانی نظیر نام‌دهی گروه‌های مشارک در جنگ، کاربست صفتها و تعابیر مثبت برای خودی و تعابیر منفی برای دشمن و... کاربرد فراوان دارد؛ اما در سطوح کلاستر، تقابلهایی حائز اهمیت بیشتر است که سویه‌گیری ایدئولوژیک دارد و غیریت‌سازی آن به نگرشهای کلان گفتمانی معطوف است که به شیوه‌های مختلف بازتولید و تکثیر می‌شود. بنای این مفصل‌بندی بر تقابل اسلام و کفر استوار شده و گروه‌بندی، هویت‌یابی و... بر بدنه این مفصل‌بندی سرب‌آورده و در سویه‌های مختلف بازتولید شده است.

۱-۲-۱ جنگ کفر در مقابل اسلام

هویت‌یابی رزمندگان ایرانی در دوران جنگ ایران و عراق، بیش از هر چیز بر دیدگاه‌های آیت‌الله خمینی استوار شده است. آیت‌الله خمینی، جنگ ایران و عراق را جنگ حق و باطل و جنگ ایمان و کفر تعریف کرد: جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، تجاوز قیام کفر علیه اسلام بود (خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱۳: ۲۸۳). این جنگ نه جنگ دو کشور ایران و عراق، بلکه قضیه اسلام و کفر بود (همان، ج ۱۹: ۲۱۶) که صدامیان در برابر اسلام ایستاده بودند (همان، ج ۱۶: ۱۶۵) و پیروزی یا شکست ایران در این جنگ به معنای پیروزی یا شکست همه مسلمانان بود (همان، ج ۲۰: ۳۳۱). افزون بر این، ایشان نیروهای ایرانی را با اسلام، قرآن و رسول‌الله همسان‌سازی کرده است:

این جنگ با اسلام است... هم ملت عراق و هم ارتش عراق لازم است که پشت بکند به این حزب غیراسلامی... این جنگ با اسلام است؛ جنگ با قرآن است؛ جنگ با رسول‌الله است. ایران الآن مملکت رسول‌الله است. ایران الآن نهضت اسلامی است. مملکت اسلامی است و قانون اسلامی است (همان، ج ۱۲: ۲۴۶).

با ورود عناصر گفتمان مذهبی به گفتمان دفاعی و درآمیختن مذهب با شیوه‌های راهبردی دفاع، جنگ و دفاع از کشور، رنگ تقدس به خود گرفته و نام «دفاع مقدس» بر آن نهاده شده و نظامیان و شرکت‌کنندگان در جنگ نیز در قالب هویت «رزمندگان اسلام» گروه‌بندی شده است:

مسأله، مسأله معنوی است؛ مسئله، مسئله‌ای نیست که ما می‌خواهیم فقط جنگ

بکنیم یا می‌خواهیم دفاع بکنیم. ما دفاع مقدس می‌خواهیم بکنیم؛ یعنی ما می‌خواهیم از آبروی اسلام، از آبروی کشور اسلامی دفاع بکنیم؛ این یک دفاعی است که عقل و اسلام هر دو با آن موافقت (همان، ج ۱۹: ۴۵۷).

در دوران جنگ ایران و عراق با تکیه بر دیدگاه‌های آیت‌الله خمینی، هویت جمعی سربازان ایران در قطبی‌سازی دوگانه به‌عنوان «رزمندگان اسلام» در برابر «نظامیان کفر» بازتعریف شده است. رمان جنگ، نمود هنری گفتمان انقلاب اسلامی و به معنای دقیق‌تر، تجلی خواسته‌ها و منویات گروه‌های اسلام‌گرا است و در پی این گفتمان، قطبی‌سازی هویتی سربازان اسلام در برابر سربازان کفر در رمان جنگ نیز بازتولید شده است. نگارش این آثار نیز با نظریه‌های این دوران همسو است: «ادبیات اسلامی چون شمشیر دو دمی‌ست که با یک‌سوی آن به جنگ کفر و نفاق و ارتداد باید رفت و با سوی دیگر آن به جنگ شیطان درون» (مخملباف، ۱۳۶۱: ۹۴). بر مبنای این گروه‌بندی در رمان نخل‌های بی‌سر، دیگر کنش‌های شرکت‌کنندگان در جنگ طبق این قرائت، مفصل‌بندی شده است تا آنجا که دفاع از وطن در قالب شهادت در راه صیانت از اسلام بازتعریف می‌شود:

ناصر بالا می‌آید و خاکهای کنار گودال را روی خواهر می‌ریزد. آن طرفتر برادر را می‌بیند که با مادر خداحافظی می‌کند...

- تو هم می‌خوای بری، مادر؟ برو سرباز امام زمونم. برو خدا به همراهت عزیز دلم. تو به اشکهای من نگاه نکن مادر؛ من نمی‌تونم گریه نکنم؛ من می‌دونم اسلام خون می‌خواد؛ اما چه کنم مادرم! (فراست، ۱۳۶۷: ۸۷ و ۸۶).

در این مفصل‌بندی، نیروهای خودی و دشمن بر اساس انگیزه و هدف جنگیدن گروه‌بندی می‌شوند و نیروهای نظامی ایران در برساختی متفاوت با مناسبات دیگر ارتشهای دنیا هویت می‌یابند: نیروهای خودی را حفظ اسلام و آسایش دیگران به گذشتن از جان خویش وامی‌دارد و انطباق جنگ با معیارهای اسلامی و انقلاب در همه حالات اولویتی عدول‌ناپذیر تلقی می‌شود؛ اما در نقطه مقابل، انگیزه و غایت آمال نیروهای دشمن، مطامع دنیایی است:

حسن دشتی خونسرد و آرام گفت: این‌طور که تو می‌گویی، ما هم باید مثل ارتش سایر کشورها جنگ کنیم؛ مثل ارتش خودمان قبل از انقلاب. چون می‌دانی که در دنیا و دانشکده‌های نظامی جنگ را طور خاصی تعریف می‌کنند. برای جنگ و

سرباز و فرماندهانشان صفات و مشخصات خاصی در نظر می‌گیرند. هدف جنگ در نظر آنها، کشتار و بعد هم پیروزی نظامی است. در این راه هم از جاسوسی، خیانت و غارت، دروغ، چپاول و هر کاری که از دستشان برآید کوتاهی نمی‌کنند. چیزی که آنها از سرباز و فرمانده او می‌خواهند، انضباط خشک، بیگاری، جهل، بی‌رحمی و اینهاست. از نظر آنها یک ستارهٔ مفرغی که روی دوش یک افسر است بر صدها کتاب، کلی علم، فلسفه و دانشی که توی کلهٔ یک نفر دیگر است، ترجیح دارد. چیزی که تو می‌خواهی چنین ارتشی است. آیا ما انقلاب کردیم که این‌جوری عمل کنیم؟ آیا پیشوایان ما این‌طوری جنگ می‌کردند؟ بله در دنیا سرداری که بیشتر آدم کشته باشد و خانه‌های بیشتری را خراب کرده باشد، مدال می‌گیرد، در نظر ما چطور؟ دین ما چه می‌گوید؟ خودت که می‌دانی در اسلام برای جنگ و جهاد هم راه و رسم خاصی در نظر گرفته شده. ما در جنگ هم اصولی داریم. ما حتی در داغترین صحنه‌ها هم نمی‌توانیم از عدل و انصاف دور شویم و خدا را فراموش کنیم. ما حتی در آن موقعی که باران گلوله و خمپاره به سرمان می‌بارد، باید ببینیم خدا چه گفته و راه او کدام است. سپاه می‌خواهد این چیزها را رعایت کند. اسلام می‌گوید در حالات جنگ، اگر دشمن تسلیم شد و یا به شما پناه آورد، او را نکشید. به او پناه بدهید و سعی کنید جهلش را به او نشان دهید و آن را برطرف کنید. خب، بچه‌ها هم می‌خواهند همین کار را بکنند. حالا اگر کسی نیرنگ به کار برد، دیگر تقصیر استراتژی و تاکتیک سپاه نیست. معمولاً این‌طور کارها چنین تلفاتی هم دارد (همان: ۱۴۸ و ۱۴۹).

گروه‌بندی و تقابل گفتمان خودی و غیرخودی در رویارویی با دشمن خارجی بر اساس فهم و قرائتی مذهبی مفصل‌بندی شده و آموزه‌های مذهبی گفتمان با واژگان نظامی دفاع و جنگ در آمیخته است. در این گروه‌بندی، که بر پایهٔ برساخت گفتمانی استوار شده، هویتی تازه از سوژه گفتمانی ارائه شده است؛ بدین معنی که جنگ میان دو کشور مسلمان به مثابه تقابل «اسلام» و «کفر» بازتعریف، و دشمن عراقی به عنوان «گروه کافران» غیریت‌سازی شده است. این برساخت گفتمانی از طریق تجانس دشمن عراقی با کشورهای غربی، برجسته‌سازی تأمین تجهیزات و حمایت‌های اطلاعاتی و تسلیحاتی غربی‌ها از عراق و... طبیعی‌سازی^{۱۰} شده است. در این خوانش، ارتباط و تجانس با «کافران» به همسان‌سازی منتهی شده و در فرایند نامگذاری، «کفر» به جای «عراق» نشسته است.

۲-۱-۲ نیروی ایمان در برابر تجهیزات جنگی

کم بودن تجهیزات و در عوض استظهار به نیروی ایمان قوی، یکی از بنمایه‌های تکرارشونده رمان جنگ است. باورمندی به اصول اسلامی بازتولید شده توسط گفتمان انقلاب اسلامی، نیروی ایمان را در مقابل تجهیزات جنگی برجسته ساخته است. جنگ ایران و عراق در نخستین سالهای شکل‌گیری انقلاب اسلامی به وقوع پیوست. در این بازه زمانی، ایران برای تأمین سلاح و تجهیزات جنگی با مشکلات گوناگونی روبه‌رو بود. گفتمان انقلاب اسلامی با بازتولید مفاهیم مذهبی نظیر شهادت، ایثار و... نیروهای خودی و دیگری را بر محور تقابل «نیروی ایمان» با «تجهیزات» قطبی‌سازی کرد:

مصطفی گفت: کاحمید! بچه‌ها نگران فشنگ و تجهیزاتند؛ می‌ترسند کم بیاورند. حمید گفت: «جای نگرانی نیست. جنگ آنچنانی در کار نیست. به علاوه اگر هم باشد، سرنوشت جنگ و پیروز شدن یا شکست خوردن خیلی ارتباط با تجهیزات و سلاح و مهمات ندارد.»

یکی پرسید: «پس به چه بستگی دارد؟»

حمید گفت: «به همین که تو را آواره این کوه‌ها کرده است؛ به همین که دو شب و دو روز است تو خواب و استراحت را بر خود حرام کرده‌ای؛ به عمل من و تو؛ به احساسی که من و تو نسبت به کارمان داریم. اگر حس کنی در جای حق نشسته‌ای، پیروز می‌شوی. اگر به پیروزی مصمم باشی، حتماً دشمن را شکست می‌دهی» (فتاحی، ۱۳۹۳: ۱۹۳).^{۱۱}

۱۵۵

در گروه‌بندی خود و دیگری در رمان جنگ، ایمان نیروهای خودی در برابر تجهیزات نظامی دشمن برتر نشانده شده است. افزون بر برجسته‌سازی نیروی خودی با تمرکز بر تجهیزات دشمن از نیروی انسانی آنها عاملیت‌زدایی شده است. عاملیت‌زدایی از دشمن، باعث انفصال ابژه‌ها و سوژه‌ها از فرایندهای گفتمانی شده و گفتمان رقیب را تضعیف کرده و به حاشیه رانده است.

۲-۲ تخاصم گفتمانی با غیر داخلی

بسیاری از نشانه‌ها و دالهای گفتمانی همواره محل منازعه و معارضه ایدئولوژیک و گفتمانهای سیاسی و اجتماعی است و هر گفتمان، همسو با هنجارهای ایدئولوژیک خود، بدان معنا می‌بخشد و با تولید معنا و انتساب مدلولهای مختلف به دالهای گفتمانی، هویت و گروه‌های متفاوت منتسب به همدیگر را به چالش می‌کشد. شناسایی

گروه‌های متخاصم و معانی محل نزاع آنها، امکان بررسی دقیق و روشمند مباحث تاریخی در متون ادبی و ردیابی تحولات سیاسی-اجتماعی در متون تاریخی آن دوره را فراهم می‌آورد. بررسی رمان جنگ نشان می‌دهد که نزاع گفتمانی را نمی‌توان صرفاً به تخاصم با دشمن خارجی، فروکاست و حتی در شرایطی ناپایدار، نظیر جنگ نیز کشمکش بر سر انتساب معنا و تعریف هویت‌های متمایز در فضای گفتمانی استمرار می‌یابد. در رمان جنگ، افزون بر غیریت‌سازی دشمن خارجی، تخاصم گفتمان لیبرال و گفتمان ناسیونالیسم قومیت‌گرا نیز بازتاب یافته است.

۲-۲-۱ گفتمان لیبرال

در نخستین سالهای پیروزی انقلاب اسلامی ایران، اختلاف بر سر مدل‌های بعضی از نشانه‌های گفتمانی مانند «جمهوری» و «اسلامی» میان گروه‌های سیاسی ناهمگن، که هرکدام از مقابله با دولت پهلوی آمال و خواسته‌های متفاوتی را پی می‌گرفتند، پررنگ‌تر شد. گفتمان لیبرال در این سالها از میان گروه‌های مختلف، توانست سهمی - هرچند اندک- در اداره کشور فراچنگ آورد. ترکیب آرای ناهمگن گفتمانهای مشارک در اداره مملکت بتدریج به تعارضاتی منتهی شد که بیش از هرچیز برآمده از بنیانهای اندیشگانی متفاوت آنها بود.

قانون اساسی مهمترین محمل اختلاف‌نظر میان گروه‌های لیبرال و اسلامگرایان بود (بشیریه، ۱۳۸۱: ۳۷). گروه‌های منتسب به لیبرال و نهضت آزادی در پی تصویب قانونی کاملاً به سیاق غربی و سکولار بودند؛ اما گروه‌های مذهبی و اسلامگرا اصرار داشتند که در قانون اساسی تصریح شود که حاکمیت ناشی از خداوند است و در حکومت اسلامی همه امور باید در انطباق کامل با احکام اسلامی باشد و قدرت اجرایی از جانب ولایت فقیه اعمال شود (همان: ۳۸). در نهایت، گفتمان گروه‌های اسلامگرا هژمونیک شد و مباحث و مبانی دینی برجسته و تحکیم شد که حول محور «اسلامی» شکل گرفته بود.

در سالهای پس از انقلاب، کشور با مشکلات متعددی روبه‌رو بود. از یک‌سو، روابط اقتصادی و سیاسی با کشورهای غربی با چالش روبه‌رو شده بود و از دیگر سو، آغاز جنگ بر وخامت اوضاع اقتصادی افزوده بود. آیت‌الله خمینی در این سالها به‌ضرورت گسترش بسیج توده‌ای، هم برای دفاع در مقابل دشمن خارجی و هم به منظور حمایت

از استمرار حکومت انقلابی پی برده بود (همان: ۴۴)؛ اما در باب بسیج عمومی، میان گفتمانهای متفاوت اجماع نبود. بنیانهای فکری متفاوت گفتمانهای مختلف، ابزار و مسیرهای متفاوتی برای دستیابی به اهداف پیش روی آنها می‌نهاد. باور بنی‌صدر- به‌عنوان رئیس‌جمهور- به تخصص‌گرایی، نقطه‌مقابل اندیشه بسیج عمومی بود. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که بنی‌صدر با تکیه بر شعار تخصص‌گرایی و تعمیم آن به نیروهای نظامی، تکیه‌گاه اصلی خود را ارتش قرار داده بود و سعی می‌کرد با پیروزی در جنگ، ادعای کارآمدی شعار تخصص‌گرایی را در عرصه نظامی نیز به اثبات برساند (درویشی و دیگران، ۱۳۸۴: ۱۰۰ و ۹۹).

بنی‌صدر به‌عنوان نماینده گفتمان لیبرال^{۱۲} توانست مدتی در نقش تصمیم‌ساز در درون کلان گفتمان انقلاب اسلامی فعالیت کند. او در دوران دانشجویی، نماینده دانشجویان دانشکده حقوق دانشگاه تهران در کنگره جبهه ملی- که در شمار احزاب لیبرال بود- و مدتی نیز مسئول سازمان دانشجویان این حزب در دانشگاه تهران بود. بنی‌صدر در این سالها با انتشار مقالات متعدد به مبارزه با حکومت شاه می‌پرداخت. او جزو کسانی بود که در فرودگاه پاریس به استقبال آیت‌الله خمینی رفت و پس از آن نیز به جمع هواداران ایشان پیوست. پس از پیروزی و استقرار انقلاب اسلامی، بنی‌صدر ابتدا از حمایت آیت‌الله خمینی و روحانیون برخوردار بود؛ اما این حمایتها دیری نپایید و بتدریج تعارضاتی میان نگرش او و گفتمان انقلاب اسلامی پدیدار شد. وی پس از تصدی پست ریاست جمهوری، اهدافی چون احیای مراکز قدرت، حذف تدریجی سپاه پاسداران، دادگاه‌های انقلاب و کمیته‌ها و ادغام آنها در دیگر سازمانهای دولتی و... را در دستور کار خود قرار داده بود. در نتیجه این نگرشها و اقدامات، او کم‌کم حمایت آیت‌الله خمینی، مجلس و روحانیونی را از دست داد که پیش از این از او حمایت کرده بودند.

تفاوت و تقابل آرا در باب بسیج عمومی در سطوح مختلف- از توصیفهای پنهان تا جانبداری و قضاوت‌های آشکار- در رمان جنگ بازتاب یافته است. افزون بر بیان ماهیت مردمی رزمندگان در پاره‌ای از موارد به‌صورت مستقیم، گروه‌بندی‌های نوین نظیر پیروان خط امام، درون کلان گفتمان انقلاب اسلامی دیده می‌شود: «نیمه‌های اردیبهشت بود که یک گروهی از خواهران دانشجوی پیرو خط امام با کلی پوستر، عکس و پلاکارد

از تهران به کرمانشاه آمدند» (فتاحی، ۱۳۹۳: ۴۲).

در باب بنی صدر و نقش آفرینی او در زمان جنگ در تاریخ معاصر، آرای گوناگونی - در طیفی گسترده از وطن پرستی تا خیانت- بیان شده است. بررسی و ارزیابی این داوریها، پژوهش دیگری می طلبد. این پژوهش، صرفاً به بازتاب این دیدگاهها در رمان جنگ می پردازد. جهتگیری در باب بنی صدر، بیشتر در رمانهایی به چشم می خورد که حوادث خرمشهر را در بر می گیرد. در رمان *نخل های بی سر*، نوشته قاسمعلی فراست - که رویدادهای تسخیر خرمشهر را در ابتدای حمله عراق تا آزادی آن دربرمی گیرد- دیدگاههایی صریح در این باب ارائه شده است. در این رمان به صورت مستقیم از خیانت بنی صدر سخن رفته است. در ابتدای این رمان، آن هنگام که نیروهای مردمی از کمترین تجهیزات جنگی برای دفاع از شهر محرومند در گفت و گوی شخصیت هایی که تصمیم دارند از طریق شیخون بر مواضع عراقی ها، اسلحه و مهمات تأمین کنند، سخن از تعلل عمدی در فرستادن تجهیزات به میان می آید و از آن به خیانت تعبیر می شود؛ اما طرح آن تردید و انکار دیگر رزمندگان را در پی دارد (فراست، ۱۳۶۷: ۲۸-۲۶).

خودداری مکرر رئیس جمهور از تجهیز نیروهای سپاه و مدافعان خرمشهر، گمان خیانت بتدریج به گزاره ای قطعی بدل می شود و تخاصم گفتمانی- با سوا کردن حساب بنی صدر از جریان انقلابی- عینیت می یابد: «ناصر خشابش را به سمت کشتارگاه خالی می کند و دوباره در جان پناهش ولو می شود بی آنکه بداند مخاطبش کیست، می خروشد: پس کو این توپ خونه اصفهان که «بنی صدر» گفت فرستادم؟» (همان: ۱۰۱). با طرح خیانت - به مثابه گزاره ای خدشه ناپذیر- برجسته سازی گفتمان خودی و غیریت سازی دیگری بر پایه تقابل «حق» و «باطل» پی ریزی می شود:

ناصر، ما حقیق! اینو یقین داریم! پس چرا بترسیم؟ راستش، منم می دونم که داره در حق ما کوتاهی می شه، اما چه کار کنیم؟ بگذاریم و بریم تهران برای اعتراض؟ من اینو نمی خواستم بگم؛ اما جهان آرا این دفعه با دفتر خود رئیس جمهورم تماس گرفته؛ اما... اما خوب دیگه جوابش همینه که گفتم؛ فقط نفر فرستادن... (همان: ۷۰).

گفت و گو درباره خیانت و کندوکاو ابعاد آن میان رزمندگان ادامه می یابد. رزمندگان منتظر فرصت هستند تا هنگام حضور بنی صدر در مقر چهار از چندوچون نفرستادن تجهیزات جويا شوند. در این هنگام پیشداوری و گمانه زنیها در باب خیانت با جهتگیری صریح راوی همراه می شود و برای رزمندگان شکی باقی نمی ماند که قطعاً

نفرستادن تجهیزات برای نیروهای مردمی از سر تعدد و عدم اعتقاد به بسیج نیروهای مردمی بوده است:

- بذار بفهمه؛ بذار حقیقتو بدونه. ما، کی رو داریم گول می‌زنیم؟ مگه ناصر همون روزهای اول نگفت من می‌ترسم قصد خیانت در کار باشه؟ والله او خودش جریانو می‌دونه؛ بدنشم به خاطر همین چیزها به لرزه افتاده.

ناصر، نتیجه گفتگوی دوستانش با رئیس‌جمهور را بو می‌برد و می‌خواهد بلند شود که دوباره صدای صالح، پشیمانش می‌کند: - جهان‌آرا می‌گه بابا اگه مهمات بهمون رسونده بودی شهر سقوط نمی‌کرد و این همه گل پرپر نمی‌شد؛ این بابا با کمال وقاحت در می‌آد می‌گه «مگه توپ و تانک، نقل و نباته که من بین شما تقسیم کنم؟»

فرهاد، دیگر جلوی صالح را نمی‌گیرد و صالح دردهایش را بیرون می‌ریزد: هوم! با کوکتل بجنگین!... می‌جنگیم، ولی وقتی سلاح بهتر نباشه؛ اما وقتی هس، چطور بجنگیم. یاد بچه‌هایی که در کوی طالقانی و راه‌آهن با دست خالی درو شدند و روی زمین ریختند دل ناصر را می‌سوزاند و کینه‌اش نسبت به رئیس‌جمهور بالا می‌رود (همان: ۱۳۸ و ۱۳۷).

در سراسر نخل‌های بی‌سر به موازات طرح مبحث خیانت، تمایز میان گفتمان انقلاب اسلامی به زعامت آیت‌الله خمینی و گفتمان لیبرال به نمایندگی بنی‌صدر برجسته شده است. حمایت از آیت‌الله خمینی دلیلی است که رزمندگان برای حضور در جبهه اقامه می‌کنند و خالی کردن جبهه را به مثابه رویگردانی از ایشان می‌دانند: «وقتی از او پرسید: «چرا با بابا نرفتی؟» گفت: داداش تو دیگه چرا این حرفو می‌زنی؟ اینجا رو ترک کردن، یعنی پشت به امام کردن» (همان: ۷۹).^{۱۳} با برجسته شدن تخاصم گفتمانی، کم‌کم، گروه‌بندی تازه‌ای سر بر می‌آورد: «مکتب» یا «گفتمان مکتبی» عنوانی است که بر گروه اسلامگرایان و موافقان با آیت‌الله خمینی نهاده می‌شود. دال‌های گفتمان اسلامی در این گروه‌بندی جدید، که پیش از این با قرائتی مذهبی، معنایی مقدس یافته است، بدون تغییر می‌ماند؛ اما اهداف جدید و جزئی‌تری به آنها پیوست، و علاوه بر حفظ اسلام، حفظ مکتب و حمایت از امام نیز به اغراض و اهداف جهاد و شهادت افزوده می‌شود: [جهان‌آرا] می‌گفت: ما خدا رو داریم و به‌یقین پیروزیم. مهم نیس که بچه‌ها دارن شهید می‌شن؛ مهم اینه که مکتب باقی بمونه. اگه مکتب باقی بمونه همه‌چیز داریم.

گفت به بچه‌ها بگو اینا رو امام براشون فرستاده.
دست به جیب شلوارش می‌برد و چند سکه کوچک بیرون می‌آورد. صالح و
فرهاد آنها را می‌قاپند و می‌گویند:
- قدس؟! (همان: ۳۲).^{۱۴}

تخاصم گفتمانی در درون گفتمان کلان انقلاب اسلامی - بویژه در وضعیت جنگ -
تمامیت و وجود گفتمان کلان را تهدید می‌کرد. در نتیجه گفتمان غالب با مداخله
هژمونیک^{۱۵} گفتمانهای متعارض و متخاصم درونی را طرد کرد. «رهبر انقلاب، جبهه
ملی و نهضت آزادی را دشمنان اسلام و حزب کفار توصیف کرد. اینک آشکارا اعلام
شد که هدف انقلاب اسلامی، ایجاد حکومت دینی خالص به‌شیوه‌ای کاملاً ضدلیبرالی
بوده است» (بشیریه، ۱۳۸۱: ۴۳). بنی‌صدر، که به‌عنوان نماینده گفتمان غیر در نقش
تصمیم‌ساز ظاهر شده و توانسته بود تا حدودی، اهداف نهایی گفتمان غالب را تضعیف
کند، سرانجام، پس از حکم آیت‌الله خمینی، توسط اکثریت مجلس برای تصدی منصب
ریاست جمهوری ناصالح شناخته شد و ستیز با گفتمان لیبرال شدت گرفت.

۲-۲-۲ گفتمان ناسیونالیسم قومیت‌گرا

در باب تعریف، شیوه‌های دسته‌بندی و عوامل ظهور ناسیونالیسم قومیت‌گرا میان
صاحب‌نظران این حوزه، اتفاق‌نظر نیست. برخی صاحب‌نظران این پدیده را همزاد مباحث
ایلی و قومی دانسته‌اند و برخی دیگر - چون وجود رویکرد سیاسی را در همگرایی و
بسیج قومی برای شکل‌گیری ناسیونالیسم قومی شرط می‌دانند - ناسیونالیسم قومی را
پدیده‌ای مدرن به شمار می‌آورند و در اطلاق عنوان ناسیونالیسم قومی به ساختار ایلی
و مناسبات زندگی قومیت‌ها در دوران پیشامدرن، احتیاط می‌ورزند. استدلال این گروه
این است که قومگرایی در دوران پیشامدرن، سویه سیاسی نداشته است.

دیدگاه‌های متفاوتی در باب علل ظهور ناسیونالیسم قومی در ایران نیز ارائه شده
است. داریوش قمری در کتاب *تحول ناسیونالیسم در ایران* بر این باور است که:
«برخلاف گرایشهای ناسیونالیستی دیگر... ناسیونالیسم قومی [در ایران] از مبانی فکری
محکمی برخوردار نبود و فلسفه وجود آن، بیشتر بر تحریک احساسات ناشی از
تفاوتهای زبانی و لهجه‌ای استوار بود» (۱۳۸۰: ۱۶۸). در مقابل، حمید احمدی در کتاب
قومیت و قوم‌گرایی در ایران؛ افسانه تا واقعیت با استناد به اینکه حوادث آذربایجان،

کردستان و بلوچستان در نوع خود در تاریخ ایران بی سابقه بوده و تا اواسط قرن بیستم، هیچ گونه تجربه‌ای از سیاسی شدن اختلافات زبانی و مذهبی به عنوان اساس حرکتها و جنبش‌های سیاسی گریز از مرکز در ایران وجود نداشته است برای تبیین تحولات قومی دوران حکومت پهلوی و نخستین ماه‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی در پی تعیین عوامل آن برآمده است. احمدی، دلایل اصلی سیاسی شدن مسائل زبانی و دینی در ایران را ذیل سه مقوله دسته‌بندی کرده است: ظهور و شکل‌گیری دولت مدرن از سال ۱۳۰۰ به بعد، نقش و رقابت نخبگان بومی و غیربومی (قومی و غیرقومی) و نقش نیروهای بین‌المللی (۱۳۹۶: ۱۶۶).

دولت مدرن با اقداماتی همچون قلع و قمع اختیارات رؤسای قبایل، اسکان عشایر و خلع سلاح نیروهای ایلاتی تا حد زیادی، قدرت و اقتدار محلی ایلات را فروکاست. اعمال محدودیت و اتخاذ رویکردهای قهرآمیز، رابطه خصمانه میان دولت و قبایل را در پی داشت. نخستین حرکت‌های سیاسی قومی، پس از این اقدامات در سال ۱۳۲۴.ش با شکل‌گیری فرقه دموکرات آذربایجان به رهبری سیدجعفر پیشه‌وری سر برآورد. همزمان با این جنبش در کردستان نیز بحران مشابهی به زعامت قاضی محمد شکل گرفت. «فرقه دموکرات آذربایجان با تصرف شهرهای اصلی استان، تشکیل «کنگره ملی» و اعلام تأسیس حکومت خودمختار آذربایجان در آذرماه، قیام مسلحانه خود را پیش برد. حتی فرقه دموکرات نیز فراتر رفت و تشکیل جمهوری مستقل کردستان را اعلام کرد.» (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۲۷۳ و ۲۷۲). مورخان معاصر بر پایه شواهد و اسناد تاریخی، مدعی نقش مستقیم شوروی در شکل‌گیری و هدایت این جنبش‌ها هستند و بر این باورند که عوامل شوروی میان کردها و فرقه دموکرات آذربایجان پیوند برقرار کرده‌اند. نمایندگان هر دو گروه به باکو سفر کردند و با میرجعفر باقر اوف دیدار و گفتگو کردند و درباره آینده حرکت خود رهنمودهایی گرفتند (رحمانیان، ۱۳۹۵: ۳۸۷).

دلیل دومی که احمدی برای سیاسی شدن مسائل زبانی و دینی ذکر کرده، نقش نخبگان بومی و غیربومی است. منظور از نخبگان قومی، فرزندان و وابستگان نزدیک رؤسای پر قدرت سابق ایلات است که با برخورداری از تحصیلات جدید و تحت تأثیر ایدئولوژی‌های سیاسی نوین به آفرینش هویت قومی دست یازیدند. غالب این نخبگان بومی از اندیشه‌های سیاسی چپ (مارکسیستی) تأثیر پذیرفتند و در جنبش‌های چپ‌گرای

ایران فعالیت می‌کردند^{۱۶} (احمدی، ۱۳۷۶: ۷۰).

نیروهای بین‌المللی نیز در سر برآوردن جنبش سیاسی قومیت‌ها نقش داشته‌اند. دو ایدئولوژی سیاسی عمده در قرن بیستم یعنی لیبرالیسم غرب از یک سو و مارکسیسم از دیگر سو در تشویق جنبش‌های قومی نقشی ویژه داشته‌اند. تأکید بر خودگردانی گروه‌های مذهبی ساکن در قلمروهای سیاسی گسترده، وجه اشتراک این ایدئولوژیها بود. در این رابطه مفهوم خودگردانی خلقها اهمیت بسیار داشته است (همان). داریوش قمری نیز به نقش همسایه قدرتمند شمالی ایران در آن زمان یعنی اتحاد جماهیر شوروی در پیدایش و گسترش جنبش‌های سیاسی قومی اشاره، و هدف آنها از دامن زدن به گرایش‌های ناسیونالیستی را صرفاً تأمین منافع اقتصادی و سیاسی خودشان عنوان کرده است (قمری، ۱۳۸۰: ۱۶۹ و ۱۶۸).

در وضعیت ناپایداری^{۱۷} نخستین ماه‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ناآرامیهای سیاسی قومی در بلوچستان و به‌صورت گسترده‌تر در کردستان سر برآورد. انقلاب اسلامی و شرکت گروه‌های قومی، فرصت تازه‌ای برای فعالیتهای قومی رهبران گروه‌های سیاسی قومیت‌گرا فراهم کرد.

گروه‌های کرد پس از حمله به پادگانهای ارتش بویژه پادگانهای مهم مهاباد، چند روز پس از پیروزی انقلاب اسلامی، توانستند خود را به انواع سلاح‌ها مجهز کنند؛ به این ترتیب در اسفند ۱۳۵۷، یک ماه پس از پیروزی انقلاب اسلامی، این گروه‌ها در کردستان شورش به راه انداختند (احمدی، ۱۳۹۶: ۱۰۱).

این گروه‌ها شهر سنج را به تصرف درآوردند و بتدریج شهرهای دیگر همچون مریوان، بوکان، نقده و پاوه نیز درگیر شورش‌های قومی شد. این ناآرامیها باعث کشمکش مسلحانه و اعزام نیروهای پاسدار، و در ادامه به ورود ارتش به درگیریها منتهی شد. پس از انقلاب در بلوچستان نیز سازمانهای سیاسی چندی ظهور کرد که «به‌استثنای حزب اتحادالمسلمین، که تشکل مذهبی و نیمه‌سیاسی بود، گروه‌های سیاسی دیگر گرایشهای قومی و چپگرایانه داشتند و از حمایت مردمی چندانی برخوردار نبودند» (همان: ۱۱۹). درگیریهای سیاسی در بلوچستان با کردستان متفاوت بود و پس از عدم حمایت مولوی عبدالعزیز، رهبر حزب اتحادالمسلمین از گروه‌های چپ و ملاقات او با آیت‌الله خمینی، سویه سیاسی این جنبش‌ها تا حد زیادی فروکش کرد. «درگیریهای پراکنده مسلحانه میان پاسداران و ژاندارمیهای ایران و بلوچ اهمیت سیاسی چندانی

نداشته است. این حوادث اغلب نتیجه فعالیت‌های قاچاقچیان مسلح مواد مخدر در بخش شرقی بلوچستان ایران و در نزدیک افغانستان بوده است» (همان: ۱۲۲ و ۱۲۱).

ناآرامیها و نزاع گفتمانهای قومیت‌گرا پس از انقلاب اسلامی در پاره‌ای از رمانهای جنگ بازنمایی شده است که از این میان دو رمان برای بررسی در این پژوهش انتخاب شده است: *رمان ریشه در اعماق* برای واکاوی بازتاب ارزشهای جایگزین گفتمان ناسیونالیسم قوم بلوچ و رمان *عشق سال‌های جنگ* برای بررسی انعکاس تخصص گفتمانی در کردستان.

رمان *ریشه در اعماق*، یادآوری و تداعی خاطراتی است که به صورت اول شخص درونی، توسط شفی محمد روایت می‌شود. شفی محمد، شخصیت اصلی رمان از اهالی بمپور در سیستان و بلوچستان است. او که در مناسبت‌های مختلف با نام‌های دیگری مثل شاپوک و یاسر شناخته می‌شود، بیشتر اوقات فراغت خود را در کتابخانه کوچکی می‌گذراند که در جوار مسجد «آل محمد» قرار دارد. بتدریج، میان شفی محمد و بچه‌های مسجد - که عمدتاً بسیجی و پاسدار هستند - روابط دوستی شکل می‌گیرد. شفی محمد - که میان این گروه یاسر نامیده می‌شود - تصمیم می‌گیرد در کسوت پاسداری، عازم جبهه‌های جنگ شود؛ اما مناسبات قومی و آیین‌های خاص بومی، شفی محمد را برای حضور در جبهه با چالش‌ها و مخالفت‌های جدی در سطوح متفاوتی - از خانواده، اقوام (مخصوصاً عمویش که شخصی شرور و قاچاقچی است) و طایفه‌اش (ملازهی‌ها) - روبه‌رو می‌سازد. پاره‌ای از مخالفت‌ها (مثل مخالفت مادر و همسر شفی - محمد) از سر دوستی و علاقه به فرزند یا همسر است؛ اما بخش عمده‌ای از این مخالفت‌ها سوئی قومی دارد.

عموی راوی - به عنوان برجسته‌ترین نماینده ناسیونالیسم قومیت‌گرا که در این رمان در نقش پادقهرمان ظاهر شده است - تلاش می‌کند با انگیزه‌های قومی، شاپوک را از حضور در جنگ منصرف کند. او برای تفوق و برتر نشانیدن عناصر هویت قومی می‌کوشد گروه‌بندی مبتنی بر قومیت را به جای هویت ملی بنشانند و گفتمان کلان ملی را ساخت‌شکنی کند و در مفصل‌بندی جدیدی نشانه‌های قومی را برکشیده و معنادار سازد. او با ایجاد تقابل قومی میان «گچر»^{۱۸} و «بلوچ» تقسیم گفتمانی میان خود و دیگری را مرزبندی کرده است:

اینها «گچر» ند. خیر و صلاح بلوچ نمی‌خواهند. با آنها دمخور مشو. می‌برندت به جنگ، مفت می‌کشندت...

- من عمومیت هستم. استخوان به خامی خرد نکرده‌ام. آن روز، امروزت را می‌دیدم. «زاروباد» اگر بود چنین نمی‌کرد با تو! من آن روز چانه بی‌پول نردم. گفتمت که نرو! نگفتم؟ (حسن‌بیگی، ۱۳۸۹: ۷)؛ - هی هی، پسر! مگر در رگهای تو خون بلوچ نیست؟ چرا «تمبوره» به خوشامد آنها می‌زنی؟ توی این «بمپور» چند نفر سراغ داری که به سوی گچرها رفته باشد؟ تو چرا خیر و صلاح خود نمی‌دانی؟ چرا می‌روی؟ من خیر تو را می‌گویم، شاپوک! (همان: ۸).

او سعی می‌کند برتری قوم بلوچ و تهییج روحیه قومی را با به کار گرفتن «خون بلوچ» برجسته سازد و در مقابل شهادت را - که دال مرکزی گفتمان انقلاب اسلامی در زمان جنگ است- با کاربست الفاظ و تعابیر منفی مانند «می‌برندت به جنگ، مفت می‌کشندت» از معنای مقدسی تهی می‌کند که گفتمان انقلاب اسلامی به آن الصاق کرده است. تقدس‌زدایی از نشانه‌های گفتمان غالب در سویه‌های مختلف از جانب گفتمان قومی بویژه عمومی راوی برای به حاشیه‌راندن گفتمان انقلاب اسلامی گسترش می‌یابد؛ اما در دیگر سو، شفی محمد حضور در جبهه را تکلیف خود می‌داند^{۱۹} و همسو با قرائت گفتمان انقلاب اسلامی از دست دادن جان را مفهومی ارزشی دانسته و از آرزوی شهادت سخن به میان آورده است: «دیروز وصیت‌نامه‌ام را می‌خواندم. نوشته بودم: فکر می‌کنم رفتنی باشم. خدایا، شهادت را نصیب من بگردان» (همان: ۱۱۲). عمومی راوی در گفت‌وگو با پدر شاپوک نیز الفاظی با بار معنایی منفی را به جای مفهوم شهادت به کار می‌بندد: «پسر بزرگ کردید که بفرستیدش دم تیغ» (همان: ۱۹). با برجسته‌سازی این تقابل و ادعای خیرخواهی، او از ارزشهای جایگزین در کشمکش‌های گفتمانی استفاده کرده است. او جنگیدن در راه وطن و انقلاب را آرمان نمی‌داند؛ اما فدا شدن در راه قوم و اهداف آن را هنجار می‌داند. در واقع، او در تخاصمی گفتمانی، «منافع قومی» را به جای «آرمانهای ملی» نشانده است. مخالفت با شرکت شفی محمد در جنگ، فقط به ایستار و کلام پادقهرمان اصلی داستان محدود نمی‌شود و دیگر اهالی طایفه نیز شاپوک را با انگیزه‌های قومی شماتت می‌کنند؛ به‌عنوان مثال صالح، پسر دایی شفی محمد نیز او را به دلیل پوشیدن لباس بسیجی و تصمیم به حضور در جبهه، تنبیه فیزیکی می‌کند (همان: ۳۵). پدر راوی نیز- با اینکه در رمان شخصیت مثبت شده است و درمجموع تصویری

فردگرا از او عرضه شده است- تحت تأثیر مناسبات و خواسته‌های قومی، پسرش را به سبب نادیده‌گیری مرزهای گفتمان قومی و فداکاری در راه گفتمان ملی ملامت می‌کند:

- ما نداریم شاپوک! با دو لقمه نان بزچرانی تو را به اینجا رسانده‌ام. آبروداری کردم. یک عمر کاری نکردم که مردم بگویند: فیض محمد چنین و چنان است؛ اما تو کارهایی می‌کنی که بعضی به من می‌گویند پسرت به سوی ما نرفته. با گچرها سر یک سفره می‌نشیند و لباس پاسداری می‌پوشد (همان: ۲۳).^{۲۰}

به‌رغم وجود نشانه‌های نزاع در این رمان، تخاصم گفتمانی و گروه‌بندی‌های قومی در سطح کنش‌های زبانی باقی می‌ماند و تخاصم گفتمانی به برخورد مسلحانه منتهی نمی‌شود. از آنجا که در وضعیت جنگ با دشمن خارجی، برقراری وفاق و اتحاد و همدلی ملی اولویتی خدشه‌ناپذیر تلقی می‌شود، گفتمان انقلاب اسلامی- تا حد ممکن- به مسائل قومی دامن نمی‌زند و هیچ‌گونه کنش گفتمانی مبنی بر غیریت‌سازی این گفتمان در رمان بازتاب نیافته است؛ دال‌های گفتمان قومی ساختارشکنی نشده و تلاشی برای انتساب معنا و الصاق مدلول‌های جدید به دال‌های گفتمان قومی صورت نگرفته است. در این رمان، صرفاً دشمن خارجی غیریت‌سازی شده است و غیر داخلی- به‌رغم اینکه وجود دارد و چالش گفتمانی نیز ایجاد می‌کند- به‌عنوان غیر برجسته‌سازی نمی‌شود و هرگونه انتساب ارتباط میان غیر خارجی و غیر داخلی نیز به حاشیه رانده شده است.

عشق سالهای جنگ، رمان دیگری است که تخاصم گفتمان ناسیونالیسم قومی در آن به نمایش درآمده است. این رمان، حوادث مربوط به درگیری‌های داخلی در کردستان را بازنمایی می‌کند. در این رمان، حاشیه‌رانی و تخاصم میان گفتمان قومی و گفتمان ملی، سطوح مختلف را در بر می‌گیرد. غیریت‌سازی گفتمان رقیب- در سطح کنش زبانی- بیش از هر چیز از طریق فرایند نامدهی یا نامگذاری صورت می‌پذیرد. گفتمان انقلاب اسلامی برای نامیدن گروه‌های کردی که طرف مبارزه هستند، صفتهای «مهاجم» و «ضدانقلاب» را به کار می‌گیرد. در مقابل، نیروهای کرد، صفت «جاش» را به کردهایی اطلاق می‌کنند که با نیروهای سپاه همکاری می‌کنند. این صفت در لغت به معنای «کره- خر» است و در اصطلاح به معنای «خائن» به کار می‌رود. در گفتمان سیاسی، این اصطلاح به گروه‌های کردی اطلاق می‌شود که علیه منافع قومی کرد با گروه‌های دیگر

از در اتحاد درآمده‌اند و به صورت ضمنی به دست‌نشانندگی آنها دلالت دارد و معنایی منفی از آن استنباط می‌شود.

شخصیت اصلی این رمان، جوان دانشجویی است به نام حمید که پس از انقلاب و تعطیل شدن دانشگاه‌ها برای جنگیدن با عناصر «ضدانقلاب» از تهران عازم کردستان می‌شود. او در این دوران با دختری به نام نرگس - از همکاران نیروهای سپاه - آشنا می‌شود. نرگس، طبق رسومات منطقه‌ای از کودکی نامزد پسرعمه‌اش، اردلان است. نرگس به دلیل اختلاف دیدگاه با اردلان در باب حوادث کردستان و مواضع متفاوت نسبت به نیروهای انقلابی به ازدواج با او گردن نمی‌نهد و سخت دلبسته حمید است. ماجرای خواستگاری حمید از نرگس بتدریج به محملی برای آشکارسازی تخاصم گفتمانی و نگاه متفاوت به مقوله ناسیونالیسم قومی مبدل می‌شود: اردلان با پس‌زمینه فکری متمایل به ناسیونالیسم قومی کرد با حمید به‌عنوان نماینده نیروی مردمی پشتیبان گفتمان انقلاب اسلامی در تقابل قرار می‌گیرد. او صفت وجهیت‌دار منفی «پاسدار ریشو» (فتاحی، ۱۳۹۳: ۳۴) را جانشین نام حمید می‌کند. افزون بر این، مادر اردلان نیز واژگان منفی نظیر «زنهای شوهرمرده» را به‌جای واژگان مثبت نظیر «همسر شهید» می‌نشانند (همان: ۳۳ و ۳۲).

سوژه در این بافت، همزمان در هویت ملی و هویت قومی گروهبندی می‌شود. آن‌گاه که وفاداری عاطفی گروه‌های قومی به آداب، سنن و نژاد و... نقطه عزیمت بسیج قومی و تهییج احساسات قومی قرار می‌گیرد و اساس اقدام جمعی تعریف می‌شود، هویت قومی در کشمکش سازش‌ناپذیر با هویت ملی قرار می‌گیرد و اساس مشروعیت جنبش اجتماعی بر بنیان تفاوت‌های قومی استوار می‌شود. طبق این مفصل‌بندی جدید، عمده‌تأ، هویت قومی برتر نشانده می‌شود.

میان عشق سالهای جنگ و ریشه در اعماق از دید طرح تخاصم گفتمانی، تفاوتی بنیادین وجود دارد: در عشق سالهای جنگ، تخاصم گفتمانی از سطح کنش زبانی فراتر می‌رود و به کشمکش مسلحانه مبدل می‌شود و حاشیه‌رانی هر دو سویه نرم‌افزاری و سخت‌افزاری را دربرمی‌گیرد.^{۲۱} صاحب‌نظران حوزه مطالعات ناسیونالیسم قومیت‌گرا بر این باورند که اگر مطالبات قومی، انسجام و هویت ملی و تمامیت ارضی کشور را به خطر بیندازد و با ایجاد آشوب و چنددستگی سبب از بین بردن منابع و منافع ملی شود،

مطالبات قومی کارکردهای منفی خود را نشان داده است. البته ناگفته نماند که گروه‌های قومی حق دارند مطالباتی با محور هویت قومی را پی بگیرند؛ اما نباید با توسل به این حق سبب اسقاط حقوق دیگران شوند. باید ضمن احترام گذاشتن به حقوق و مطالبات دیگر اقوام و حفظ همبستگی و انسجام ملی به ثبات سیاسی، اجتماعی کمک کرد و تزاومی برای امنیت ملی به وجود نیآورد؛ زیرا مطالبات قومی متضاد با هویت و وحدت ملی به هیچ وجه قابل پذیرش نیست (احمدی، ۱۳۷۹: ۶).

در رمان عشق سالهای جنگ، مسائل قومی، سوئه سیاسی به خود گرفته و به عنوان نیروی محرک جنبش اجتماعی و قیامهای سیاسی گریز از مرکز وارد عرصه سیاسی- اجتماعی شده است؛ به تعبیر دیگر، گفتمان قومی در مفصل‌بندی نو می‌کوشد از عوامل قومی و مفاهیم وابسته به آن نظیر، فرهنگ، زبان، مذهب و... به مثابه ابزارهای گفتمانی برای ناموجه‌سازی گفتمان حاکم و یا پایان بخشیدن به نظم غالب استفاده کند. در این مفصل‌بندی جدید، گفتمان قومی می‌کوشد از طریق تعریف و ارائه دالهای مبتنی بر گفتمان قومی و برجسته‌سازی آنها با تکیه بر قشربندی قومی با مشروعیت‌زدایی الگوهای گفتمان غالب، آن را به حاشیه براند و در مقابل، دالهای گفتمان قومی را برجسته‌سازی کند. در نتیجه با ورود مطالبات قومی به سطح کشمکش مسلحانه، گفتمان غالب می‌کوشد با مداخله هژمونیک و سرکوب مسلحانه به این کشمکش‌ها پایان بخشد.

۳. نتیجه‌گیری

کلان‌گفتمان انقلاب اسلامی بر پایه نشانه‌های اسلامی استوار شده و نشانه‌های گفتمانی آن بر اساس فهم و قرائتی مذهبی مفصل‌بندی شده است. در رمان جنگ، این گفتمان - به مثابه گفتمان ملی - در برابر غیر خارجی با در تقابل نهادن «اسلام» و «کفر» گروه‌بندی شده است. در این قرائت، دشمن متجاوز به «وطن» به عنوان «کافر» غیریت - سازی شده و دالهای مذهبی به جای دالهای ملی نشسته است. در این مفصل‌بندی، نیروی ایمان قوی به عنوان بدیل و جبران‌کننده تجهیزات ناکافی برجسته‌سازی شده است. برجسته‌سازی «ایمان» نیروهای خودی در برابر «تجهیزات» گفتمان غیرخودی از سربازان و عوامل انسانی دشمن عاملیت‌زدایی کرده و ابژه‌ها و سوژه‌ها را از فرایندهای گفتمانی جدا کرده است.

افزون بر دشمن خارجی متخاصم، هویت و گروه‌های منتسب به کلان‌گفتمان انقلاب اسلامی در داخل کشور نیز توسط گروه‌های لیبرال و ناسیونالیسم قومیت‌گرا به چالش کشیده شده است. هرکدام از این گفتمانها برای کنش‌های اجتماعی راهکارهای متفاوتی ارائه کرده‌اند و می‌کوشند با ساختارشکنی دالهای گفتمان غالب، هژمونی آن را بشکنند. تخاصم گروه‌های لیبرال در این رمانها به تقابل با بنی‌صدر به‌عنوان نماینده گفتمان، فروکاسته شده است؛ اما نماینده گفتمان غیر در کلان‌گفتمان انقلاب اسلامی به‌عنوان تصمیم‌ساز نقش ایفا کرده و با کنش‌های اجتماعی مغایر با بسیج عمومی و با امساک از فرستادن به‌موقع تجهیزات برای گروه‌های رزمنده در تضعیف مقعطفی گفتمان غالب توفیق یافته است. از دیگر سو در گفتمانهای ناسیونالیسم قومیت‌گرا، گروه‌بندی بر اساس انگیزه‌های قومی استوار شده است. این گروه‌بندی به‌صورت پیشفرض با هویت ملی مغایرتی ندارد و سوژه می‌تواند همزمان به دو گفتمان ملی و قومی تعلق داشته باشد؛ اما آن‌گاه که تعارضات گفتمانی مبتنی بر هویت قومی از حد گروه‌بندی متعارف اجتماعی در می‌گذرد و مبنای رفتار خشونت‌بار قرار می‌گیرد و جنبش‌های چریکی مبتنی بر هویت قومی سر برمی‌آورد که هویت ملی را طرد می‌کند، گفتمان غالب را به مداخله هژمونیک وادار می‌کند. در باب تخاصم گفتمانهای قومیت‌گرا با گفتمان غالب این نکته قابل‌تأمل است که در رمانهای مورد بررسی این پژوهش، صرفاً تعارضات مبتنی بر قومیت با گفتمان ملی بازتاب یافته است؛ اما عوامل سیاسی شدن مسائل قومی و گرایش‌های قومی سیاسی‌مرکزگرایز و ریشه‌های آن به کناری نهاده شده است و نویسندگان آن را واکاوی نکرده‌اند.

پی‌نوشت

۱. تخاصم گفتمانی (discursive antagonism) زمانی رخ می‌دهد که هویت‌های متعدد همدیگر را طرد می‌کنند. لاکلو و موفه تبیین و علل وقوع تخاصم در جامعه را - به‌صورت مفصل - با مروری بر آرای کولتی، کانت، هگل و ... بر رسیده‌اند. ر. ک. (لاکلائو و موفه، ۱۳۹۳: ۲۰۶-۱۹۸).
۲. از جمله: جوادی یگانه، محمدرضا و صحفی، سید محمدعلی. (۱۳۹۲). «روایت زنانه از جنگ: تحلیل انتقادی کتاب خاطرات دا». فصلنامه نقد ادبی. س ۶. ش ۲۱ ص ۸۵-۱۱۰.
۳. از جمله بنگرید به سعیدی، مهدی. (۱۳۹۵). ادبیات داستانی جنگ در ایران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی. در این کتاب، ذیل دو عنوان «پیوند داستانهای ارزش‌محور با صدر اسلام و عاشورای امام حسین (ع)» و «شهادت‌طلبی ویژه و مرگ آگاهی» (۱۳۹۵: ۳۴۷-۳۵۱) در

خلال بحث‌ها، مطالبی دربارهٔ ارتباط نگاه مذهبی در گفتمان انقلاب اسلامی با رمان جنگ بیان شده که هرچند نامی از تحلیل گفتمان به میان نیامده است، مطالب سوئیۀ گفتمانی دارد.

4. The other

۵. منطق هم‌ارزی (The logic of equivalence) و منطق تفاوت (The logic of difference)

در نقطهٔ مقابل یکدیگر قرار دارند و کاملاً عکس یکدیگر عمل می‌کند. در منطق هم‌ارزی، زنجیره‌ای هم‌ارزی وجود دارد که افرادی با ویژگیهای مشابه را در کنار یکدیگر قرار می‌دهد و موجب همسویی و همگرایی آنها می‌شود. وظیفهٔ این منطق ایجاد هویت‌های هم‌ارز است که از نظام گفتمان، بیانی سلبی دارند؛ به‌عنوان مثال، این منطق سبب می‌شود که در طول زمان، تمام افراد غیر سفیدپوست، سیاه‌پوست به‌حساب بیایند در حالی که منطق دیگر که بر تفاوتها متمرکز شده است، زنجیره‌ای از تفاوتها را نمایان می‌کند که نشان می‌دهد افراد چه کسانی نیستند و در مقابل چه هویت‌هایی قرار می‌گیرند. این منطق باعث تجزیهٔ عناصر مفصل‌بندی و از بین رفتن زنجیره‌های هم‌ارز گفتمان و باعث تکثیر هویتها می‌شود. هم‌ارزی ساده‌سازی عرصهٔ سیاسی را در پی دارد و این در حالی است که تفاوت درواقع، نقش منطق پیچیده‌ساز آن به شمار می‌رود. از میان این دو منطق تعریفی ارائه می‌شود که نشان‌دهندهٔ ویژگیها و جایگاه سیاسی فرد درون گفتمان است (قجری و نظری، ۱۳۹۲: ۶۵ و ۶۶).

6. Otherization

7. Foregrounding

8. Marginalization

9. nominalization

10. naturalization

۱۱. «هنوز چند گلوله در خشاب داشتم. حیفم می‌آمد که بی‌جهت خرجشان کنم. میل برخاستن و عقب‌نشینی هم نداشتم. تا کی باید همین‌طور زل بزنم به تانک‌هایی که هر لحظه جلوتر می‌آمدند؟ تا وقتی گلوله تانکی مرا با خاک از زمین کند و پرت کرد پای خاکریز. حتی درد هم احساس نکردم: مثل نعل اش افتادم پای خاکریز» (حسن‌بیگی، ۱۳۸۹: ۶۸). «ناصر هم مثل بقیه بچه‌ها در تب‌وتاب تفنگ می‌سوزد و برای به دست آوردنش نقشه می‌کشد. در بین گروه چهار نفری آنها، تنها «رضا» مسلح است. رضا «ام. یک» دارد و بقیه کوکتل؛ کوکتلهایی که یا خودشان ساخته‌اند و یا از مسجد جامع برایشان آورده‌اند. همین‌که ناصر از بی‌تفنگی لب به شکایت باز می‌کند، داغ بقیه هم تازه می‌شود و هر کدام چیزی می‌گویند: - باید تفنگ به دست آورد؛ هر جوری هس باید تفنگ پیدا کرد. - آخ از کجا؟! مگ تفنگ پیدا می‌شه! باور می‌کنید «سپاه خرمشهر» تمام «ژ-۳» هاش به ده تا نمی‌رس؟! - تازه پیدا هم به شه، اول میدن به اونایی که کارت پایان خدمت دارن یا مطمئن‌اند که طرز کارش رو خوب بلدند. - میدونید بچه‌ها، برای تفنگ پیدا کردن، فقط یه راه داریم؛ از هر راه

دیگه هم بریم، بیراهه است. - راش چین، صالح؟ - شبیخون! باید امشب شبیخون بزیم و مثل بچه‌های گروه «اسد» از عراق یا بگیریم. تاون دیشب بی‌خبر رفتن سراغشان و سه تا «کلاش» غنیمت گرفتن» (فراس، ۱۳۶۷: ۲۶ و ۲۷). «سپاهم ونم وضع خوبی ندار. تا چند روز پیش، کل سپاه فقط سه تا ژ- ۳ داشت و یک «آر. پی. جی هفت». حالا باز به چند تا اسلحه از این طرف و اون طرف جور کردیم. عده بچه‌های سپاه هم خیلی کمه. «جهان آرا» می‌گه سپاه به بچه‌هایی مثل شما که موندن و دارن می‌جنگن احتیاج داره. می‌خواد شماها را عضو سپاه کنه» (همان: ۳۵). «صدای دیگری به کمکش آمد: «چی شده پسر؟! چرا به چنین حال و روزی افتاده‌ای؟ مگر فراموش کرده‌ای که از چه تنگناهایی به سلامت گذشته‌ای؟ آن درگیری را به یاد بیاور. در آن روستا شما تنها سه نفر بودید و دشمن شما را چطور محاصره کرده بود. یادت است؟ آری یادم است، یادم است» (فتاحی، ۱۳۹۳: ۵۴).

۱۲. در بررسی نیروها و سازمانهای سیاسی ایران، جبهه ملی و در پی آن بنی‌صدر، ذیل احزاب و گروه‌های لیبرال طبقه متوسط دسته‌بندی شده‌اند (ر.ک. بشیریه، ۱۳۸۱: ۳۱-۲۹)؛ اما باید توجه کرد که برخی آثار بنی‌صدر همچون *اقتصاد توحیدی* را به معنای دقیق کلمه نمی‌توان با لیبرالیسم همسان انگاشت؛ زیرا برداشت او از لیبرالیسم تا حد زیادی با باورهای دینی درآمیخته است.

۱۳. «ناصر، ما اسلحه نداریم. اینو همه‌مون می‌دونیم؛ اما یه چیز داریم که اونا ندارن. از اون گذشته، فرمانده‌مونم این بابا نیست؛ امامه. اینو خوب می‌دونی... امام می‌گه بجنگین، ما هم وظیفه داریم بگیریم «چشم»؛ خلاص!» (فراس، ۱۳۶۷: ۷۰).

۱۴. «عکس بزرگ جهان‌آرا، روی دیواری، چند قدم آن طرفتر، حواسش را می‌برد. جهان‌آرا، لباس زیتونی‌رنگ سپاه را پوشیده است و مثل همیشه می‌خندد. ناصر زیر عکس را بلند، می‌خواند: «مهم نیست چقدر شهید بدهیم؛ مهم این است که مکتب بماند» (فراس، ۱۳۶۷: ۱۹۰).

۱۵. «مداخله هژمونیک (hegemonic intervention) مفصل‌بندی است که به وسیله زور، وضوح و عدم ابهام را بازسازی می‌کند» (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۹۲: ۹۰).

۱۶. تأثیرپذیری از اندیشه‌های چپ‌گرا به روشنفکران ایرانی محدود نبوده است؛ بلکه بیشتر نخبگان قومی در خاورمیانه به گونه‌ای تحت تأثیر اندیشه خودگردانی - خودمختاری ویلسونی یا استالینی قرار داشته، و در نوشته‌ها و سخنان خود به این مطلب اشاره کرده‌اند (احمدی، ۱۳۷۶: ۷۰).

۱۷. ناپایداری، بحران و یا بیقراری (dislocation) وضعیتی است که حاصل رشد دشمنی و غیریت و تکرر هنگام افول گفتمان عینیت‌یافته است.

۱۸. گچر: قجر، منسوب به قاجار. به فارس‌زبانها می‌گویند.

۱۹. «الآن که فکر می‌کنم، دلم بیش از آن روز برای پدر می‌سوزد. چاره‌ای نبود، باید می‌رفتم. تکلیفی روی دوشم سنگینی می‌کرد. بار اول که رفتم، گفتم صدام زنده باشد و من در کنج کپر با خیال آسوده درس بخوانم، بخورم و بخوابم؟ و اگر نبود این حس تکلیفی که سنگینی‌اش را بر دوش احساس

- می‌کردم، نمی‌رفتم تا دل پدر را به را به دست آورده باشم؛ اما حالا در پی به دست آوردن دل خدا بودم» (حسن‌بیگی، ۱۳۸۹: ۳۰).
۲۰. شاپوک! ما سنتی داریم که دیگران ندارند. هرکس خوی و عادت خودش را دارد. مرا پیش طایفه‌ام سرشکسته نکن. من به خاطر حرف دیگران بارها از حق خودم گذشته‌ام تو هم از فردا سرت را بنداز پایین و فکر درس و مشقات باش. بعدها که روی پای خودت ایستادی، می‌توانی به جنگ هم بروی. جنگ روی زمین تمامی ندارد (حسن‌بیگی، ۱۳۸۹: ۲۵).
۲۱. گفتمان، هر آنچه را توسط سوژه به‌عنوان «من» درک شده باشد برجسته می‌سازد و هر آنچه را در قالب قطب «دیگران» باشد به حاشیه می‌راند. این عمل به دو شیوه نرم‌افزاری و سخت‌افزاری تقسیم می‌شود. جنبه سخت‌افزاری بعد عملی و رفتاری را در برمی‌گیرد و باعث می‌شود سوژه رفتاری دوگانه پیدا کند. برجسته‌سازی سخت‌افزاری گسترش دادن دایره دوست می‌شود و حاشیه‌رانی سخت‌افزاری محدوده دشمن را با عناصری چون اعدام و حبس محدود می‌سازد. جنبه نرم‌افزاری در قالب زبان مجال بروز می‌یابد و به متون قطبیت می‌بخشد. در دیدگاه نرم‌افزاری قطب مثبت (برجسته‌سازی) به من/ ما و قطب منفی (حاشیه‌رانی) به دیگران/ آنها مربوط می‌شود به-گونه‌ای که از طریق این دو قطب مثبت و منفی نرم‌افزاری، گفتمانها تلاش می‌کنند نقاط مثبت خود را برجسته و نقاط منفی خود را در حاشیه قرار دهند و با برعکس، نقاط منفی دیگران را برجسته سازند و نقاط مثبت آنها را به حاشیه برانند؛ بدین‌صورت «من» تقویت و «دیگران» تضعیف می‌شوند (سلطانی، ۱۳۸۷: ۱۱۲).

فهرست منابع

- آبراهامیان، یرواند؛ (۱۳۸۹) *ایران بین دو انقلاب*؛ ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، چ هفدهم، تهران: نشر نی.
- احمدی، حمید؛ (اردیبهشت ۱۳۷۹) «قومیت و سیاست در ایران»؛ گفتگو با داریوش جهان‌بین، *کتاب ماه علوم اجتماعی*، ص ۱-۷.
- احمدی، حمید؛ (۱۳۷۶) «قومیت و قوم‌گرایی در ایران؛ افسانه یا واقعیت؟»؛ *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ش ۱۱۶-۱۱۵، ص ۷۳-۶۰.
- احمدی، حمید؛ (۱۳۹۶) *قومیت و قوم‌گرایی در ایران: افسانه و واقعیت*؛ چ سیزدهم، تهران: نشر نی.
- بشیریه، حسین؛ (۱۳۸۱) *دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران: دوره جمهوری اسلامی ایران*؛ تهران: نشر نگاه معاصر.
- حسن‌بیگی، ابراهیم؛ (۱۳۸۹) *ریشه در اعماق*؛ چ چهارم، مشهد: ملک اعظم.

خمینی، روح الله؛ (۱۳۷۹) *صحیفه نور*: مجموعه رهنمودهای حضرت امام خمینی (قدس سره - الشریف)؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.

درویشی، فرهاد و گروه نویسندگان؛ (۱۳۸۴) *ریشه‌های تهاجم* (علل و زمینه‌های شروع جنگ)؛ ج اول، ویراستار محتوایی بهاء‌الدین شیخ‌الاسلامی، چ سوم، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.

رحمانیان، داریوش؛ (۱۳۹۵) *ایران بین دو کودتا* (تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران از انقراض قاجاریه تا کودتای ۲۸ مرداد)؛ چ چهارم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

سلطانی، سید علی اصغر؛ (۱۳۸۷) *قدرت، گفتمان و زبان: سازوکارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران*؛ چ دوم، تهران: نشر نی.

فتاحی، حسین؛ (۱۳۹۳) *عشق سالهای جنگ*؛ چ نهم، تهران: قدیانی.

فراست، قاسمعلی؛ (۱۳۶۷) *نخل‌های بی‌سر*؛ تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

قجری، حسینعلی و نظری جواد؛ (۱۳۹۲) *کاربرد تحلیل گفتمان در تحقیقات اجتماعی*؛ تهران: جامعه‌شناسان.

قمری، داریوش؛ (۱۳۸۰) *تحول ناسیونالیسم در ایران*؛ تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

لاکلاو، ارنستو و موفه، شانتال؛ (۱۳۹۳) *هژمونی و استراتژی سوسیالیستی: به سوی سیاست دموکراتیک رادیکال*؛ ترجمه محمد رضایی، چ دوم، تهران: نشر ثالث.

مخملباف، محسن؛ (۱۳۶۱) *مقدمه‌ای بر هنر اسلامی*؛ تهران: بی‌نا.

وفایی، عباسعلی و آتشی‌پور مرضیه؛ (۱۳۹۹) «تنازع گفتمانی گفتمان روشنفکری و گفتمان سیاسی در تعیین مؤلفه‌های ادبیات داستانی بعد از انقلاب اسلامی با تکیه بر ادبیات جنگ / دفاع مقدس»؛ *متن‌پژوهی ادبی*، س ۲۴ ش ۸۳، ص ۷۰-۳۹.

یورگنسن، ماریان و فیلیپس، لوئیز؛ (۱۳۹۲) *نظریه و روش در تحلیل گفتمان*؛ چ سوم، تهران: نشر نی.